

Олександр Баженов
(Кам'янець-Подільський)

КНЯГИНЯ ІРИНА-ІНГІГЕРДА В РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ТА ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

В статті розглядаються русько-скандинавські зв'язки часів правління Ярослава Мудрого і вплив на них його дружини княгині Ірини-Інгігерди. Розкривається питання перебування скандинавських військових дружин на службі в Ярослава Мудрого.

Ключові слова: Ірина-Інгігерда, Ярослав Мудрий, скандинавські саги, конунг, варяги, Київська Русь.

Вагому сторінку української історії займають часи князювання Ярослава Володимировича Мудрого, правління якого справедливо визнане періодом найвищого підйому Київської Русі. Князь Ярослав Мудрий увійшов до історії як успішний правитель, що зумів підняти авторитет давньоруської держави. Однак ці успіхи були безпосередньо пов'язані з діяльністю його дружини Ірини-Інгігерди, яка всіляко допомагала порадою, інколи рішучими діями, що приносили в майбутньому вигідні для Русі і Ярослава політичні дивіденди. Вплив Ірини-Інгігерди на свого чоловіка був настільки великий, що про це згадується і в скандинавських сагах, вказуючи на те, що Ярослав у важливих політичних справах завжди радився зі своєю дружиною.

Особа Ірини-Інгігерди завжди викликала інтерес серед дослідників¹. Однак, джерела, які б змогли розкрити та описати історію її перебування на Русі та життя великої княгині, вкрай обмежені. Наприклад, в давньоруських літописах повідомлення про Ірину-Інгігерду ми зустрічаємо лише декілька разів і пов'язані вони лише з датами смерті і канонізації. В той же час, в скандинавських сагах ми, без чіткої хронологічної картини, отримуємо інформацію про життя шведської принцеси до заміжжя, її любов до Олафа II Харальдссона, шлюб з Ярославом, події міжусобної війни на Русі між Ярославом і Святополком Володимировичами, пізніше – про війну з Брячиславом. Незважаючи на це, дослідники дуже обережно підходять до суміщення скандинавського і давньоруського літописання часів правління Ярослава Володимировича через деякі невідповідності історичних фактів, викладених в них, що у вказаний період відбувалися на Русі.

Про русько-скандинавські стосунки X-XI ст. нам також мало відомо із давньоруських літописів, які обмежуються лише загальними відомостями військового характеру на зразок прикликання у варягів у зв'язку з походами київських князів. У цілому, на думку В.Т. Пашуто, до часу правління Ярослава Мудрого ми маємо в своєму розпорядженні лише повідомлення про стосунки окремих земель Русі з варягами. В той же час, міждержавні відносини з Данією, Швецією і Норвегією знайшли віддзеркалення

в новгородському літописанні лише з 1136 р., тобто з часу, коли Новгород отримав відносну самостійність від Києва². Крім того, на жаль, давньоруські літописи мовчать і про велику княгиню Ірину-Інгігерду, ім'я якої зустрічається лише в «Слові про закон і благодать», де її показують як взірець для інших князівських сімей. В інших літописах, у тому числі і новгородських, інформація про Ірину-Інгігерду цілком відсутня.

Тому, основні відомості про шведську принцесу ми маємо лише зі скандинавських саг, які, незважаючи на літературні традиції того часу, створюють, до певної міри, реалістичний образ княгині, яка здійснила великий вплив на формування і зміцнення русько-скандинавських стосунків. Серед таких джерел слід виділити «Сагу про Олафа Харальдссона», «Сагу про Інгвара Мандрівника», «Сагу про Магнуса доброго», «Сагу про Харальда Сигурдарссона» та ін.³

Як відомо, Ірина-Інгігерда була дочкою шведського короля Олафа Шетконунга, що правив в Швеції з 980 по 1022 рр. й відомого тим, що він християнізував Швецію. Інгігерда отримала виняткову, як для жінки того часу, освіту: вивчила Священне писання, літературу, історію. Вона була справжньою «дочкою Скандинавії» епохи вікінгів і тому з ранніх років користувалася великою свободою, брала участь у суспільному житті своєї батьківщини, подорожувала, приймала гостей. Крім того, сучасники відзначають її розум, сміливість та великий вплив на оточуючих.

У «Сазі про Олафа Харальдссона» ми спостерігаємо дії Ірини-Інгігерди, спрямовані на укладення миру між Норвегією і Швецією, де молода принцеса бере активну участь у переговорному процесі. Щоб припинити війну Ірина-Інгігерда погоджується вийти заміж за норвезького короля Олафа II Харальдссона⁴, що, можливо би, і здійснилося, якби не руський князь Ярослав Володимирович.

У 1014 р. князь Ярослав, який правив в Новгороді, відмовляється виплачувати данину своєму батьку Володимирі Святославовичу. Причини, що спонукали Ярослава піти на конфлікт можуть бути різними. Серед можливих образ Ярослава заслуговують на увагу: бажання Володимира передати Київ молодшому синові Борису; чи старі образи, пов'язані зі складними стосунками між матір'ю Ярослава Рогнедою і батьком Володимиром.

Як наслідок, близькість до скандинавських країн, де Ярослав Володимирович міг наймати загони найманців-варягів, що були головною ударною силою князівської дружини, а також великий «урок» в дві тисячі гривень, які Ярослав був змушений посилати щороку до Києва, стали тим чинником, який в 1014 р. призвів до відкритого конфлікту між батьком і сином. Літописець безпристрасно описує події: «Ярославу же сюще в Новьгородѣ и урочьмъ дающе Кыеву дъве тысящи гривньъ от года до года, а тысящу Новьгородъ гридьмъ раздаваху; и тако даяху вси посадьници Новьгородьстии, а Ярославъ сего не даяше къ Кыеву отцю своему»⁵. Реакція князя Володимира Святославовича була

миттєвою: «Требите путь, и мосты мостите». Кинувши виклик і не маючи при цьому досить сил для війни з батьком, Ярослав, таким чином, повторив життєвий шлях князя Володимира «Ярославъ же, пославъ за море, приведе Варягы, бояся отца своего» – пише літописець⁶. Для того, щоб найняти варягів, Ярославу потрібно було б заручитися підтримкою одного з правителів північних країн. Такою країною, як показує майбутній розвиток подій, могла виступити Шведська держава, яку очолював король Олаф Шетконунг. Про перші переговори, які, можливо, велися з боку Ярослава в 1014-1015 рр. з варягами, нам мало що відомо з давньоруських та скандинавських джерел.

Однак, військове протистояння між батьком та сином не відбулося. В процесі військових приготувань Володимир Святославович помирає. Після смерті великого князя починається міжусобна війна за владу на Русі. Найбільш кмітливий і швидкий князь Святополк, який перебував в Києві, фактично захоплює місто, організовує похорони Володимира Святославовича і оголошує про свою «старійшість» на Русі. Дійсно, Святополк мав всі можливості, щоб зберегти владу над Києвом. По-перше, польський король Болеслав I Хоробрий доводився тестем молодому київському князеві і міг надати військову допомогу. По-друге, після вбивства Бориса і Гліба старша дружина, бояри Володимира і кияни визнали Святополка законним правителем.

У таких умовах Ярослав був змушений шукати підтримки в Скандинавських країнах, на які традиційно орієнтувалися князі і посадники, що правили в Новгороді.

Найнявши варягів, князь Ярослав, за версією «Саги про Еймунда», що описувала діяльність норвезького конунга Еймунда Хрінгссона, в 1016 р. захоплює Київ і розпочинає самостійне правління.

Знаючи про перебування Святополка Володимировича в Польщі, Ярослав шукає собі союзника в боротьбі за владу на Русі, яким стало Шведське королівство. Подальший розвиток подій для Ярослава був несприятливим. Приблизно навесні 1018 р. Святополк разом зі своїм тестем Болеславом I Хоробрим йде в похід на Київ. Військова кампанія склалася для Ярослава Володимировича невдало, його війська зазнали поразки на Воині.

Після поразки Ярослав прямує до Новгороду, звідки планує бігти «за море». Не виключено, що його притулком могла стати Швеція, де він зміг би зібрати військо і вирушити на Київ. Однак дії новгородців і, зокрема, посадника Костянтина, що зібрав гроші для подальшої війни зі Святополком, дали можливість Ярославу найняти варягів і продовжити війну⁷. Крім того, Ярослав направляє посольство до Олафа Шетконунга і просить руки його дочки Інгігерди. За свідченням «Саги про Святого Олафа», король Швеції «добре прийняв сватання».

У принципі, згода Олафа Шетконунга на шлюб Ярослава з Інгігердою викликає здивування, оскільки до цього Олаф дав згоду на шлюб своєї дочки з норвезьким правителем Олафом II

Харальдсоном. Причини, що спонукали його змінити своє рішення, можуть полягати в особистій ненависті до норвезького правителя, про що свідчить повідомлення з «Саги про святого Олафа»: «як би ти не любила цього товстуна, тобі не бувати його дружиною, а йому твоїм чоловіком. Я видам тебе заміж за такого правителя, який гідний моєї дружби. Але я ніколи не стану другом людини, яка захоплювала мої володіння і заподіювала мені багато збитку грабежами і вбивствами»⁸.

У той же час, щоб отримати згоду на шлюб з Інгігердою, Ярослав Володимировичу потрібно було запропонувати умови, котрі були б вигідні шведській стороні. Такими умовами могла бути передача території під управління шведської сторони, поступки у сфері торгівлі та інше. В разі вдалого вирішення справи, Ярослав міг отримати право наймати загоны воїнів (варягів) в Скандинавії й отримувати військово-політичний союз і притулок в разі вигнання його з Русі.

Навесні 1019 р. до Швеції знову прибувають послы Ярослава, які погоджують з Олафом Шетконунгом умови шлюбу між Ярославом Володимировичем і Інгігердою. Згідно умов, що висунула шведська принцеса, Ярослав передавав у володіння своїй майбутній дружині територію ярла (довірена особа правителя) Альдейгьуборга і сам Альдейгьуборг (Ладогу), на що послы погодилися. Разом з Інгігердою на Русь поїхав її родич – ярл Регнвальд Ульссон, який мав здійснювати управління в Ладозі від її імені. Вказана територія охоплювала і басейн р. Невы, тобто землю, згодом названу Інгрією або Інгерманландію.

Відзначаючи нестабільну ситуацію, зумовлену постійними нападами і піратством з боку скандинавів у південному Приладожжі на рубежі X-XI ст., котра негативно позначалася як на міжнародній торгівлі, так і на безпеці Новгороду, вважаємо, що укладення шлюбу між Ярославом Мудрим і Інгігердою було спробою усунення цієї нестабільності. В підсумку, Ладозьке ярство перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю: ставши володінням шведської принцеси Інгігерди, ця територія, як і Північні землі Русі, виявилися захищеними від нападів шведів, а, будучи передані в управління ярлу Регнвальду, що вважався другом Олафу Норвезькому, – і від нападів норвежців. Весілля відбулося влітку 1019 р.

Найповніше історія шлюбу Ярослава і Інгігерди викладається Сноррі Стурлосоном. Весілля відбулося в 1019 р. і саме цю дату називають ісландські аннали. Окрім того, вказана дата простежується й по хронології «Кола земного»⁹.

Проте, саме датування шлюбу в історичній літературі зустрічається різне. Так, аналізуючи «Сагу про Еймунда», А.І. Лященко вказує на 1016 р.; М.Д. Свердлов посилається на А.І. Лященко, однак вказує на 1015 р.; П.П. Толочко без якої-небудь аргументації говорить про 1014 р.; у працях Є.А. Рідзеевської вказаний 1020 р.; А.В. Назаренко знаходить в тексті Сноррі Стурлусона деякі підстави для такого датування, хоча сам він дотримується

1019 р.¹⁰. Зрештою, на нашу думку, датування шлюбу 1019 р. є найбільш ймовірним. Після одруження у 1019 р. Ярослав завдає поразки Святополку на річці Альті, після чого захоплює Київ.

Цікаві відомості вказаного періоду ми також знаходимо в «Сазі про Еймунда». В цих подіях Ірина-Інгігерда постає перед нами як мудра і розсудлива дружина. Вона разом з Ярославом Володимировичем приймає рішення про найм варягів, веде з ними переговори і згладжує гострі моменти які виникають у їх ході. У 1021 р. Ірина-Інгігерда супроводжує свого чоловіка в похіді проти Брячислава. Потрапивши в полон до останнього, погоджується виступити посередницею при укладенні миру. Але при цьому, як вказує сага, вона заявила, що «... всего більш буду я пещись про выгоды Конунга Ярислейфа»¹¹. Дійсно, завдяки її зусиллям, був укладений мир на вигідних для Ярослава Володимировича умовах.

Не виключено, що Ірина-Інгігерда брала участь і в переговорах про найм варягів на чолі з Якуном Сліпим (Хаконом), котрий виступає на боці Ярослава Володимировича проти його брата Мстислава Володимировича у боротьбі за Київ. У Повісті Врем'яних літ зазначено, що «посла Ярославъ за море по Варяги. И приде Якунь съ Варяги»¹². Вірогідно, що Ірина-Інгігерда добре знала ситуацію в Скандинавських країнах і, будучи знатного походження, брала участь в переговорах й, можливо, впливала на їх результат. Незважаючи на допомогу варязької дружини, в бою під Лиственном війська Ярослава Володимировича були розбиті і, не маючи достатніх сил для продовження війни, Ярослав тікає до Новгороду, а Якун за море. Проте Мстислав Володимирович не став переслідувати Ярослава. Він послав гінців до Новгороду з пропозицією миру і розділу Русі між ними, що було і досягнуто в 1026 р. Після укладення миру, як свідчать давньоруські літописи «і начаста жити мирньо и въ братолюбъстве»¹³.

Слід зазначити, що русько-скандинавські зв'язки продовжують інтенсивно розвиватись. У 1029 р. на Русь прибуває колишній наречений Ірини-Інгігерди Олаф II Харальдсон і князівське подружжя з великою шанобою приймає його у себе на Русі, пропонуючи йому стати правителем Волзької Булгарії. Після довгих роздумів Олав II відмовляється і, незважаючи на енергійні спроби з боку Ярослава і Ірини-Інгігерди залишити його на Русі, повертається до Норвегії.

Перед від'їздом до Норвегії, Олаф II залишає на виховання у Ярослава свого сина Магнуса, котрий у 1036 р. стає королем Норвегії, відомий як Магнус Добрий. Цікаво те, що перед тим, як дозволити Магнусу покинути Русь і повернутися до Норвегії, Ярослав спочатку радиться зі своєю дружиною та знатними людьми.

Вже цей факт вказує на те, що без згоди своєї дружини Ярослав не наважувався прийняти важливе рішення з даної проблеми. Недаремно сага відзначає, що «конунг [Ярослав] так любив її, що нічого не міг зробити проти її волі». Ярослав дає дозвіл на вільний проїзд через територію Русі і виступає посередником між Магнусом і норвежцями, які присягають на вірність синові

Олафа II. Практично, принц Магнус повернувся на батьківщину лише тоді, коли Ірина-Інгігерда переконалася, що Магнус посяде престол батька.

В 1031 р. після смерті Олафа II на Русь прибуває Харальд Сігурдссон, який був молодшим звідним братом Олафу II. На Русі він наймається на службу до Ярослава Володимировича, бере участь у військових кампаніях київського князя проти Польщі.

Близько 1034 р. Харальд переходить на службу до візантійського імператора Михайла IV, де прослужив до 1042 р., після чого він знову повертається до Ярослава. Пізніше, разом з сином Ярослава Володимиром, Харальд здійснює військовий похід на Візантію в 1043 р. Як відомо, похід був невдалим, київське військо зазнало поразки.

У 1043 р. Харальд одружується на дочці Ярослава Мудрого Єлизаветі. Безумовно, перебування на території Київської Русі скандинавських конунгів не обходилося без пильної уваги до їх персон з боку дружини Ярослава Мудрого – Ірини-Інгігерди, яка протегувала вихідцям із скандинавських країн, сприяла встановленню культу шанування Олафа Святого в Новгороді.

Річ у тому, що вшанування Олафа в Норвегії виникло швидко: вже за Магнуса Доброго мощі Олафа зберігалися в особливій раці, на яку покладали руки при урочистих церемоніях, принесенні присяги, клятви тощо. Особливий інтерес становлять чотири дива, що відбулися на Русі (мабуть, в Новгороді), з них два – прижиттєві і відносяться до 1029-1030 років. Вважається, що вони були записані Харальдом, що повернувся на Русь, зі слів благовірної княгині, яка була свідком того, що сталося.

Великій княгині також приписують будівництво церкви Св. Ірини у Києві. Не виключено, що Ірина-Інгігерда сприяла будівництву й інших храмів на території Київської Русі. Зокрема, у 1045 р. великокнязівське подружжя заклало собор св. Софії у Новгороді, де Ірина-Інгігерда за однією з версій була похована.

Не можна також виключати, що завдяки Ірині-Інгігерді дипломатичні зв'язки давньоруської держави значно розширилися. Діти від шлюбу з Ярославом знайшли собі дружин та наречених серед знатних дворів Західної Європи. Так, Ізяслав Ярославович (1025-1078) одружився на дочці польського короля Казимира I Гертруді; Святослав (1027-1076) – на австрійській принцесі Оді, дочці графа Леопольда; Всеволод (1030-1093) – на дочці візантійського імператора Костянтина IX Мономаха Анні; Ігор (1036-1060) – на німецькій принцесі Кунігунді, графині Орламюнде. Дочки Ярослава вийшли заміж за монархів Угорщини, Норвегії і Франції: Єлизавета стала дружиною норвезького короля Харальда Суворого; Анастасія стала дружиною короля Угорщини Андраша I, сина Владислава Плішового; Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха I. Остання у Франції стала відома як Анна Російська або Анна Київська.

Така кількість династичних шлюбів, з одного боку, свідчить про авторитет князя Ярослава Володимировича і визнання могут-

ності Київської Русі. З іншого боку, цим успіхам сприяла позиція його дружини Ірини-Інгігерди, яка вела активну зовнішньополітичну діяльність. Тому Ярослава по праву називають тестем Європи.

Згідно з церковною традицією Ірина-Інгігерда померла 10 лютого 1050 р. Перед своєю смертю вона прийняла чернечий постриг обравши собі церковне ім'я Анни. Тому вважається, що княгині Ольга та Ірина-Інгігерда (Анна Новгородська) стоять біля витоків руської жіночої святості.

В той же час, культ Анни Новгородської набув розповсюдження і в Скандинавії, де її вважають небесною покровителькою північних народів, які називали її «Святою царицею Іриною». У народних переказах Швеції і Норвегії про неї збереглася пам'ять, як про самовіддану жінку, що мала добре серце, була розумною, сміливою і заповзяливою.

У 1439 р. відбулася місцева канонізація Ірини-Інгігерди в числі інших новгородських святих. У Новгородському першому літописі сказано, що цього року новгородський архієпископ Евфимій II встановив «пам'ять творити» по новгородському кн. Володимирі Ярославовичу і його матері, не названій іменем, «на всякое лето месяца октября 4 дня», тобто в день смерті Володимира¹⁴. Отже, днями її пам'яті стали 10 лютого – дата смерті і 4 жовтня. В описі Софійського собору в Новгороді XVIII ст. сказано: «Мошці князя Володимира і матері його відзначені від Бога нетлінням. Лежать вони в кам'яних трунах всіма видимі, і бувають від них зцілення всім, хто приходить з вірою».

Таким чином, життя і діяльність княгині Ірини-Інгігерди характеризується активною зовнішньополітичною діяльністю. Вона бере участь у переговорах з норвезькими та шведськими конунгами, опікується дітьми скандинавських правителів Магнусом та Харальдом та влаштовує їх долю. Окрім політичної діяльності, Ірина-Інгігерда прославилась як набожна християнка, разом зі своїм чоловіком вона закладала храми і сприяла поширенню християнства серед населення Русі, за що була канонізована.

Примітки:

1. Джаксон Т.Н. Ингигерд, жена князя Ярослава Мудрого, в изображении «Пряди об Эймунде» / Т.Н. Джаксон // Восточная Европа в древности и средневековье: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто : тезисы докладов. – М., 1994. – С.14-15.
1. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – С.21.
2. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосянинова. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2003. – Том V: Древнескандинавские источники. – 384 с.
3. Сага об Олаве Харальдссоне // Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосянинова. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2003. – Том V: Древнескандинавские источники. – С.111.

4. Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А.А. Шахматов. – Петроград : Тип. А.В. Орлова, 1916. – С.164.
5. Шахматов А.А. Указ. соч. – С.178.
6. ПРСЛ. Лаврентьевская летопись. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926-1928. – Т.1. – С.144.
7. Сага об Олаве... – С.111.
8. Древняя Русь в свете зарубежных источников : учебное пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др. ; под ред. Е.А. Мельниковой. – М. : Логос, 2003. – С.509.
9. Джаксон Т.Н. Ингигерд, жена князя Ярослава Мудрого... – С.14-15.
10. Шахматов А.А. Указ. соч. – С.187-188.
11. Шахматов А.А. Указ. соч. – С.189.
12. Самсонов И. Супруга Ярослава Мудрого – благоверная княгиня Ирина и ее роль в отношениях Руси со Скандинавией [Текст] / И. Самсонов // Журнал Московской Патриархии. – 2004. – № 12. – С.56-75.
13. ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л. : Изд.-во АН СССР. – Т.3. – С.420.

Olexandr Bazhenov

**PRINCESS IRYNA-INGIGERDA IN THE RUSSIAN-SCANDINAVIAN
RELATIONS AND HISTORY OF ORTHODOX CHURCH DURING
YAROSLAV'S THE WISE GOVERNMENT**

The author of the article shows the Russian-Scandinavian relations during the Yaroslav's the Wise government and the impact on them by his wife Princess Iryna-Ingigerda. The problem of Scandinavian military troops being on the service of Yaroslav the Wise is disclosed.

Key words: Iryna-Ingigerd, Yaroslav the Wise, the Scandinavian sagas, Konung, Vikings, Kievan Rus.

Александр Баженов

**КНЯГИНЯ ИРИНА-ИНГИГЕРДА В РУССКО-СКАНДИНАВСКИХ
ОТНОШЕНИЯХ И ИСТОРИИ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ ВРЕМЕН
ПРАВЛЕНИЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

В статье рассматриваются русско-скандинавские связи времен правления Ярослава Мудрого и влияние на них его жены княгини Ирины-Ингигерды. Раскрывается вопрос пребывания скандинавских военных дружин на службе Ярослава Мудрого.

Ключевые слова: Ирина-Ингигерда, Ярослав Мудрый, скандинавские саги, конунг, варяги, Киевская Русь.

Отримано: 9.09.2014.